

Jačanje kapaciteta kao formativna pretpostavka uloge civilnog društva u demokratizaciji Srbije

Nemanja Anđelković, istraživač pripravnik
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
nemanja.andjelkovic@ifdt.bg.ac.rs

Operativni pojmovi i teorijski okvir

Civilno društvo igralo je jednu od odlučujućih uloga u svrgavanju autoritarnog režima početkom 2000-ih godina i jedan je od najvažnijih promicatelja procesa demokratizacije u Srbiji. Međutim, da nije sve išlo po planu govori to da je Srbija po posljednjim mjerenjima *Freedom Housea* dijelom slobodna zemlja, te država s hibridnim režimom (*Freedom House*, 2022). Ipak, prodemokratski akteri i dalje ostaju jedan od najvažnijih stupova procesa demokratizacije obavljajući svoje funkcije „psa čuvara“ (*watchdog*), artikuliranja i zagovaranja javnih politika, kao i provođenja kampanja podizanja svijesti i osnaživanja građana s ciljem veće demokratske participacije.

Pojam demokratizacije i javne sfere

Iako je Dahlov okvir proceduralnoga minimuma i poliarhije (1971) uglavnom polazišna točka kada govorimo o procjenjivanju kvalitete demokracije, odnosno njene konsolidiranosti, za potrebe rada fokusirat ćemo se na određivanje kvalitete demokracije u odnosu na inkluzivnost javne sfere, odnosno mogućnost i razinu sudjelovanja u njoj (Elster, 1998; Bowman, 1996; Nino, 1996; Putnam, 1995). Razlog je upravo taj što akteri civilnog društva djeluju u javnoj sferi i rezultati njihovog djelovanja ovise o tome koliko oni mogu uspješno plasirati svoj narativ u javni diskurs, ali i utjecati na promjene u javnoj sferi. Javnu sferu ćemo definirati kao „mjesto slobodnog sudjelovanja u kome akteri s međusobno prožetim identitetima u obliku pravnih subjekata, građana, ekonomskih aktera i članova obitelji i zajednice formiraju javno tijelo i sudjeluju u pregovaranju i raspravi u društvenom i političkom životu“ (Somers, 1993: 589). U tom smislu, kvaliteta demokracije bi se ogledala u mogućnosti aktera da ne samo sudjeluju, već i da izvrše utjecaj i izazovu promjenu, odnosno slobodno slijede svoje interese. Ovaj pristup

promatra demokraciju i sâm proces demokratizacije u tranzicijskim zemljama u svjetlu odnosa moći u javnoj sferi (Phillips, 1999), dakle riječ je o neopluralističkom pristupu u proučavanju demokracije i javne sfere koji nam govori o neravnomjernosti pristupa javnoj

Kao rezultat procesa demokratizacije u Srbiji, očekivanja su da javna sfera postaje sve inkluzivnija, ne samo za mogućnost sudjelovanja, odnosno broj uključenih aktera, već i za mogućnost izazivanja promjena ili mijenjanja tijekom javnih politika kao posljedice djelovanja aktera civilnog društva

sferi i ograničenosti u vršenju utjecaja i oblikovanja javnog diskursa. Kao rezultat procesa demokratizacije u Srbiji, očekivanja su da javna sfera postaje sve inkluzivnija, ne samo za mogućnost sudjelovanja, odnosno broj uključenih aktera, već i za mogućnost izazivanja promjena ili mijenjanja tijekom javnih politika kao posljedice djelovanja aktera civilnog društva. To znači da se monopolski položaj (post)autoritarnog režima napušta i stvara takav prostor u kojemu, iako nema jednakog položaja i utjecaja svih aktera, nijedan akter nema mogućnost monopoliziranja javne sfere i uvođenja restrikcija sudjelovanju drugih aktera. Ipak, ono što je bila i ostala konstantna odlika javne sfere nakon demokratskih promjena je manja ili veća odsutnost vladavine prava, izražen klijentizam i korupcija, kao i jak utjecaj izvršne vlasti na državne institucije i regulatorna tijela (Vladislavljević, 2011). Takvo stanje ne osigurava inkluzivnu i u potpunosti demokratsku javnu sferu, već mjesto gdje jedan politički akter (izvršna vlast) ima dominantan položaj i mogućnost ograničavanja utjecaja drugih aktera. Zato se u nedovoljno konsolidiranim demokracijama i ne može očekivati potpuno inkluzivna javna sfera.¹ Međutim, ovaj je model pogodan upravo zato što promatranjem slobodnih opcija koje su dostupne akterima civilnog društva za slanje svojih poruka u javnu sferu, kao i mogućnosti značajne interakcije i pristupa javnim institucijama u svrhu utjecaja na formiranje, odnosno mijenjanje javnih politika možemo ocijeniti kapacitet kojim sami akteri raspolažu, kao i stupanj demokracije javne sfere.

Pojam i karakteristike civilnoga društva

Kao operativni pojam civilnog društva i aktera civilnog društva koristit ću dvije definicije. Civilno društvo ovdje se razumijeva kao „sfera izvan obitelji, tržišta i države“ (Cooper, 2018: 2) radi davanja što preciznijih koordinata što sve obuhvaća sfera civilnog društva. Iako civilno društvo ostaje izvan triju spomenutih sfera, ono je s njima itekako povezano i o njima ovisi. Povezanost države i civilnog društva očigledna je i upadljiva, međutim ni element poput obitelji ne zaostaje za važnošću koju ima po civilno društvo, što ćemo i vidjeti u dijelu koji se bavi analizom pitanja kapaciteta i društvenog kapitala aktera civilnog društva iz perspektive teorije mobilizacije resursa. Kao drugu operativnu definiciju koristit ću onu koja civilno društvo promatra kao „široku lepezu aktera koja obuhvaća nevladine organizacije, sindikate, vjerske skupine, samonikle građanske inicijative, društvene

¹ Potpuno inkluzivna javna sfera predstavlja ozbiljan zalogaj čak i za konsolidiranije demokracije, u kojima prodemokratski akteri civilnog društva mogu imati značajan utjecaj na javnu sferu, posebice takav utjecaj koji bi ograničavao režim i prisiljavao ga na transparentnije odlučivanje i disperziranje moći.

pokrete i *online* društvene zajednice“ (Van Dyck, 2017). Kao što vidimo, akteri civilnog društva se javljaju u mnogim oblicima i s različitim karakteristikama i ciljevima. Mogu imati manje ili više formalizirano članstvo i oblik, mogu biti akteri prodemokratskih težnji, ali i ekskluzivističkih tendencija; također mogu imati raznovrsne funkcije u društvu koje ispunjavaju manje ili više uspješno, ovisno o kapacitetu kojim raspolažu.

Tako se kao funkcije koje akteri civilnog društva mogu obavljati navode:

1. Pružanje usluga u zajednici i to najčešće nekih oblika zdravstvenih i drugih socijalnih usluga.
2. Vođenje kampanja i zagovaranje određenih pitanja i javnih politika. Akteri koji se bave ovom vrstom aktivnosti i funkcije pokušavaju svojim aktivnostima doprinijeti vidljivosti pitanja i problema kojima se bave, predstaviti ih općoj javnosti i lobirati za promjenu javnih politika.
3. Funkcija promatrača (*watchdog*) koji pomno prati politike i postupke javnih institucija i pokušava ukazati na kršenja određenih standarda ili pojavu koruptivnih fenomena u tim institucijama povećavajući transparentnost javne sfere.
4. Izgradnja aktivnog građanstva funkcija je u kojoj akteri putem svojih kampanja za podizanje svijesti i pomoću lokalnih samoniklih građanskih inicijativa pokušavaju doprinijeti promjeni pasivne u aktivnu političku kulturu građana određene zajednice (Cooper, 2018: 2).

Pri proučavanju aktera civilnog društva i procesa jačanja njihovih kapaciteta djelovanja kombinirat ću dva, na prvi pogled međusobno kontradiktorna polazišta, poststrukturalističko poimanje civilnog društva koje mu daje fluidniju formu, i teoriju mobilizacije resursa. Poststrukturalistički pristup omogućava da se obuhvatnije definiraju akteri civilnog društva, uključujući i neformalne građanske inicijative na lokalnoj razini. Međutim, teoriju aktivističkog građanstva (Isin, 2009) neću u potpunosti prihvatiti jer prevelikim inzistiranjem na proučavanju neformalnog aktivizma polako gubimo instrumente koji nam mogu pomoći pri bilježenju aktivnosti aktera. Dakle, ono na što moramo obratiti pažnju postojanje je neformalnih grupa civilnog društva koje koriste manje ili više konvencionalne metode djelovanja. Iako je teorija aktivističkog građanstva u pravu kada neformalne i nekonvencionalne aktere uvrštava u sferu civilnog društva (na primjer, grupa intelektualaca koji organiziraju debate ili objavljuju pisani materijal, ali nemaju nijedno formalno obilježje koje formalniji akteri posjeduju), zalaženje u duboku sferu neformalnih aktera čini istraživanje procesa jačanja kapaciteta manje mogućim i puno težim. O teoriji mobilizacije resursa će više biti riječi u odjeljku o jačanju kapaciteta aktera civilnog društva.

Neki autori kao glavnu karakteristiku aktera civilnog društva koji djeluju u postsocijalističkom kontekstu navode to da civilno društvo pati od niske razine participacije građana, što je rezultat „demokracije bez građana“ koja je karakteristična za takva društva (Foa i Eckiert, 2017). U tom slučaju imamo ili aktere koji nisu orijentirani prema mobilizaciji i pridobivanju građana ili nemaju kapacitete za to, a u oba slučaja govorimo o nedovoljno razvijenim kapacitetima za demokratsko djelovanje organizacija civilnog društva. Razlog za to je neutemeljenost demokratske političke kulture u novim i još uvijek nekonsolidiranim demokracijama, kao i nedostatak dugotrajnosti i kontinuiteta organizacija civilnog društva što sa sobom obično nosi neukorijenjenost, slabije kapacitete za djelovanje i samim tim

manje povjerenje građana i njihovu participaciju. To se pokazalo u istraživanju koje je provedeno 2004. godine u Srbiji, kada su građani većinski (49%) izrazili nepovjerenje prema organizacijama civilnog društva, smatrajući da su one previše politizirane, neefikasne i zatvorene (Grødeland, 2006). Još jedan proces koji je dodatno doprinio razini nepovjerenja građana u civilno društvo proces je „NVO-izacije“, odnosno profesionalizacije organizacija civilnog društva (Alvarez, 1999) pri čemu na čelu takvih organizacija nastaje „projektna klasa“ kojima provođenje projekata i osiguravanje fondova postaje samosvršishodan cilj. Takve se organizacije zato mogu okarakterizirati kao površne profesionalne organizacije koje u svoj fokus stavljaju projektni menadžment i kapacitet za njegovo provođenje, umjesto podizanja kapaciteta za zagovaranje politika i suradnju, ali i za sukob s političkim elitama (Fagan, 2005). Također, zastupljenost i građenje narativa u režimskim medijima o „šoroševcima“ i stranim plaćenicima, što je narativ koji je propagirao autoritarni režim Slobodana Miloševića, ali koji i danas propagira vladajući režim Srpske napredne stranke (barem njeno desno krilo), zaslužno je za nepovjerenje građana naspram aktera civilnog društva u Srbiji (Domachowska, 2019).

Iako su organizacije civilnog društva u Srbiji nastajale u okruženju ometene demokracije, od demokratskih promjena počinjemo primjećivati tendenciju normalizacije civilnog društva

Istraživanja provedena u postsocijalističkim zemljama Euroazije sve navedeno i potvrđuju rezultatima koji pokazuju kako je u većini tih zemalja participacija pojedinaca, odnosno građana, ili na istoj razini ili čak i manja u odnosu na neposredni period postautoritarnih režima (Petrova i Tarrow, 2007: 76). Tapkanje u mjestu po pitanju participacije građana pokazuje da, iako neke organizacije civilnog društva imaju razvijene projektne kapacitete, one zaostaju za svojim zapadnim parnjacima u kapacitetu za mobilizaciju i aktivnijem hvatanju u koštac s problemima i pitanjima kojima se bave. Međutim, ne smijemo pretjerano kritizirati kapacitete kojim nevladini sektor raspolaže u postsocijalističkim društvima kakvo je i ono u Srbiji. Petrova i Tarrow govore o transakcijskom aktivizmu kao obliku djelovanja civilnog sektora koji je profesionaliziran i u kom se takve

profesionalne organizacije međusobno umrežuju i dijele informacije (Petrova i Tarrow, 2007) posebno pod utjecajem europskih integracija i stranih donatora pomoću kojih one, osim što se profesionaliziraju, postaju i neovisne o građanima i javnim institucijama (Petrović, 2020; Mazák i Diviák, 2018). Fondovi koji su im dostupni dovode do razvijanja profesionalnih kapaciteta dovoljnih za provođenje projekata, ali i skupljanje i obradu informacija. Samim tim, one postaju legitimni partneri državnim institucijama, posebno u procesu europskih integracija. Međutim, pored već spomenutih problema, ovaj model djelovanja dovodi i do vezanosti za donatore i njihove ciljeve, odnosno do podređivanja ciljeva organizacija ciljevima onih koji osiguravaju sredstva. S obzirom na to da veliki broj organizacija ovisi o donatorima, to ih dovodi u poziciju određene depolitizacije u kojoj se potencira tehnokracija, a ublažava kritički stav naspram Vlade kako bi se organizacije prikazale neutralnim partnerima kako Vlade, tako i donatora (Fagan i Carmin, 2010). Trka za donatore i izvore financiranja dovodi do rađanja kompetitivnosti među samim organizacijama, što ugrožava jedno od najvažnijih oruđa koje organizacije civilnog društva imaju na raspolaganju – umrežavanje (Petrović, 2020). Naime, u velikom broju slučajeva, posebno kod profesionalnih organizacija, koalicije i umrežavanje traju samo dok traju

financirani projekti koji podržavaju umrežavanje i koalicije, no čim se projekt završi, pasiviziraju se i same mreže, tako da se ne postiže trajniji rezultat.

Iako su organizacije civilnog društva u Srbiji i regiji nastajale u konfliktnom i postkonfliktnom okruženju ometene demokracije, od demokratskih promjena počinjemo primjećivati tendenciju normalizacije civilnog društva, koje počinje sve više sličiti na civilna društva Srednje i Istočne Europe, koje obilježavaju formalne depolitizirane i poluinstitucionalizirane organizacije civilnog društva koje uglavnom ovise o donatorima, ali i postaju sve neovisnije, dugotrajne mreže organizacija za ljudska prava, organizacije na lokalnoj razini koje se bave isključivo pitanjima lokalne zajednice, kao i radikalne samonikle organizacije koje njeguju prosvjednu politiku poput *Ne davimo Beograd* i svih članica *Građanskog fronta*, ali i organizacije okupljene oko *Ekološkog ustanka* (Sokolić, 2020). Kada govorim o organizacijama civilnog društva u ovom radu isključivo mislim na prodemokratske aktere koji djeluju u pravcu produbljenja procesa demokratizacije, širenja i produbljenja zaštite ljudskih prava, emancipacije marginaliziranih društvenih skupina i klasa, kao i pluraliziranja javne sfere. Prije nego što krenemo dalje treba još istaknuti i to da je proces demokratizacije u Srbiji u tijesnoj vezi s procesom europskih integracija, te da veliki dio uglavnom profesionaliziranih organizacija svoj rad na produbljanju i konsolidiranju demokracije vidi upravo kroz usklađivanje s pregovaračkim poglavljima u okviru europskih integracija (Marković Khaze, 2018), pa je tako okvir u kome djeluju mnoge organizacije civilnog društva povezan s poglavljima 23 (pravosuđe i osnovna prava), 24 (pravda, sloboda i sigurnost), ali i 27 (okoliš). Kao najbolji primjer ovoga izdvaja se *Koalicija 27*, nastala 2014. godine, koju čine brojne organizacije civilnog društva koje na ovaj način udružuju resurse kako bi provodile bolji monitoring usklađivanja s europskim standardima, ali i predlažu javne politike u cilju povećanja transparentnosti i participacije građana u procesima koji su vezani za ovo poglavlje.

Jačanje kapaciteta aktera civilnoga društva

Kao operativnu definiciju jačanja kapaciteta koristit ću definiciju koja taj proces vidi kao „sposobnost aktera da izvrše svoje funkcije, riješe probleme, postave i ostvare svoje ciljeve“ (Baser i Morgan, 2008: 22). Važno je istaknuti da se pod ovim procesom podrazumijeva i to da se akter osposobi za podrobnu analizu društvenog i političkog konteksta, ali i to da sâm proces uključuje i stvaranje „odgovarajuće poticajne sredine“ (*enabling environment*) koja, dakle, motivira i uklanja prepreke djelovanju samih aktera civilnog društva (OECD, 2005). Također, treba istaknuti da umjesto termina izgradnje kapaciteta biram termin jačanja kapaciteta, upravo zato što neki autori ističu paternalističko značenje prvog termina koji podrazumijeva dominantan položaj donatora i pasivnost i inferiornost samih aktera (Mugisha, 2015). Diskusija o jačanju kapaciteta tijesno je povezana s dva teorijska pristupa koja mogu biti jako potentna kako u analiziranju kapaciteta kojima organizacije civilnog

Umjesto termina izgradnje kapaciteta koristim termin jačanja kapaciteta, budući da izgradnja kapaciteta implicira paternalistički odnos donatora i aktera na terenu

društva posjeduju u Srbiji, tako i prijedloga za njihovo daljnje jačanje – teorija mobilizacije resursa i teorija političkog procesa.

Teorija mobilizacije resursa je adekvatna jer se fokusira na proučavanje resursa koje grupe koje su isključene iz formalnih institucija skupljaju radi uspješne mobilizacije i ostvarivanja ciljeva, ali i na načine putem kojih se dolazi do tih resursa

Teorija koja će mi poslužiti za analizu procesa jačanja kapaciteta je teorija mobilizacije resursa, koja aktere civilnog društva vidi kao racionalne, s izraženim interesima i ciljevima (Almeida, 2019). Ona je adekvatna jer se fokusira na proučavanje resursa koje grupe koje su isključene iz formalnih institucija skupljaju radi uspješne mobilizacije i ostvarivanja ciljeva, ali i na načine putem kojih se dolazi do tih resursa. Tako se ova teorija bavi pitanjima poput institucionalizacije samih aktera, kao i suradnje s drugim akterima. Fokusirana je na društvene skupine ili klase koje se pronalaze u programima aktera civilnog društva ili koje treba motivirati da sebe promatraju kao dionike. Time podrška društvenih skupina ili klasa postaje jedan od najvažniji resursa organizacija civilnog društva (McCarthy i Zald, 2001). Pored toga, teorija resursne mobilizacije ukazuje na važne elemente društvene mobilizacije poput nepolitičkih društvenih organizacija: obitelji ili sportskih i društvenih klubova (Gould, 2009). Nadalje, ukazuje se na važnost kapaciteta za strateško planiranje koji su neizostavni dio efikasnog djelovanja (Ganz, 2009), ali i na druge instrumente mobilizacije poput ljudskog i društvenog kapitala, karakteristika lidera civilnih organizacija ili sposobnosti za oblikovanje prave poruke građanima. Druga teorija je teorija političkog procesa koja proučava mobilizaciju kao odgovor na „loše i dobre vijesti“ (Meyer, 2002). Loše vijesti predstavljaju prijetnje ili druge događaje koje ugrožavaju društvo (poput financijske ili ekološke krize), a koje mogu poslužiti kao plodno tlo za radikalizaciju i društvenu mobilizaciju. Obrnuto, dobre vijesti predstavljaju afirmativne znakove po organizacije civilnog društva ili civilno društvo u cjelini (primjerice, ako govorimo o ekološkim organizacijama, takav afirmativni znak može biti novoizabrana ekološki orijentirana vlada). Takav pozitivan znak služi organizacijama kao katalizator dalje mobilizacije i upuštanja u dijalog i suradnju s Vladom. Kao dobre vijesti, odnosno političke prilike navode se olakšan pristup institucijama, konflikt među vladajućim elitama, promjena političke postavke i saveza, relaksacija represije režima, kao i postojanje više centara društvene moći (Almeida, 2019). Tako nam ova teorija omogućava da kapacitet definiramo kao određenu količinu resursa (shvaćeno u širem smislu) koja omogućava organizaciji ne samo funkcioniranje i razvijanje, nego i iskorištavanje i pravovremeno uočavanje eksternih katalizatora (dobre i loše vijesti) radi intenziviranja mobilizacije i stvaranja većeg pritiska na institucije. To znači da organizacija ima dovoljno kapaciteta (resursa i znanja) da prepozna situaciju, odnosno vijest, i da ju iskoristi putem uokvirivanja poruke s ciljem uspješne mobilizacije. Upravo nas uokvirivanje prave poruke dovodi do uvođenja i okvira društvene konstrukcije i kolektivne akcije koji govori o tome koliko konstruirani narativi predstavljaju potentno oruđe u masovnoj mobilizaciji. Ovaj okvir govori o trima glavnim zadacima i sposobnostima koje lideri organizacija civilnog društva moraju posjedovati, a tu su sposobnosti formiranja dijagnostičkoga, prognostičkog i motivacijskog okvira (Snow i Benford, 1988). Dijagnostički se okvir sastoji od procesa

definiranja problema (primjer za to može biti nedemokratsko ponašanje vladajućeg režima) i usmjeravanja krivice prema odgovornim akterima (Snow i Corrigan-Brown, 2005). Sljedeći korak, prognostički okvir, sastoji se od izrade plana akcije i strategije djelovanja koji će dovesti do rješavanja problema. Treći okvir, motivacijski, obuhvaća slanje poruke koja će biti prihvatljiva ciljanoj skupini, te koja će ih motivirati da se uključe u rješavanje problema.²

Kapaciteti civilnoga društva u Srbiji

U ovome ću dijelu govoriti o stanju organizacija civilnog društva u Srbiji i njihovih kapaciteta za efikasno djelovanje. Oko 75% formalnih organizacija ima neki strateški dokument koji služi kao smjernica za plansko djelovanje organizacija, a taj postotak znatno je manji kod neformalnih organizacija koje su više orijentirane na model „od projekta do projekta“. Strateški dokumenti su važni zbog toga što omogućavaju plansko djelovanje i jasnije postavljanje ciljeva, ali ono ima smisla samo kada organizacija ima kapacitet i opseg posla koji obično nadilazi neformalne organizacije koje „žive“ od jednog projekta (Radovanović i Stevkovski, 2020). Također, sličan postotak organizacija prakticira, odnosno, ne prakticira koncept strateškog komuniciranja, što otežava mobilizaciju građana i proces uokvirivanja poruka. Podatci iz istog istraživanja pokazuju da je samo 30% članova ispitanih organizacija prošlo neku vrstu obuke i usavršavanja koje su važne za funkcioniranje organizacije u civilnoj mreži. Mnoge organizacije i civilne mreže su kao svoj veliki problem istaknule nedovoljno znanje i kapacitet za suočavanje s upravljačkim izazovima i preprekama. Što se tiče kapaciteta za proces zagovaranja, samo 20% je smatralo da njihova organizacija ima odlične kapacitete. Problem je još izraženiji u manjim organizacijama u kojima ovi kapaciteti jednostavno ne postoje. U vezi s tim, 56% ispitanika je odgovorilo da su naišli na izazove pri pokušaju suradnje s institucijama na lokalnoj razini, uglavnom zbog nezainteresiranosti samih institucija. Kao dodatni problem ističe se i nedovoljna informiranost građana (čak 79% građana smatra ovo) o djelovanju organizacija civilnog društva (IPSOS i Velat, 2019). Tu imamo problem koji je prouzrokovan kako nedovoljnom transparentnošću samih organizacija, tako i nedovoljnom sposobnošću organizacija da zainteresiraju građane za uključivanje.

Istraživanje iz 2021. koje je provedeno na 177 organizacija pokazuje određene pomake u jačanju kapaciteta organizacija civilnog društva u Srbiji, ali i nove zastoje uzrokovane trenutnom pandemijom (Pavlov, 2021). Istraživanje počinje prezentiranjem nekih općih karakteristika organizacija, pa je tako najveći broj organizacija kao svoje sfere djelovanja navelo „aktivizam u zajednici, zaštita okoliša, zaštita ljudskih prava, podrška socijalno ugroženim skupinama, kultura i umjetnost, obrazovanje, i poticanje i promicanje kulturne

² Važnost okvira društvene konstrukcije i kolektive akcije vidljiva je na primjeru civilnog društva u Čileu koji je nakon Pinochetove vladavine, poradi neoliberalnih politika tog vojnog režima, predstavljao neplodno tlo za održivu društvenu mobilizaciju i efektivno djelovanje tamošnjih organizacija civilnog sektora (Silva, 2002). Neoliberalne politike su u velikoj mjeri atomizirale čileansko društvo, svodeći razinu solidarnosti na niske grane, pritom na velika vrata uvodeći konzumerizam, pretvarajući građane u potrošače. Međutim, 2011. godine se naglo i neočekivano politiziraju ekološka pitanja, potaknuta kontroverznim projektima izgradnje brana, kada dolazi do stvaranja velike konfederacije *Patagonia sin represa* sastavljene od oko 60 organizacija civilnog društva koja je imala odličan osjećaj za prepoznavanje trenutka, unutrašnju organizaciju i vođenje uspješne kampanje. To je dovelo do masovne mobilizacije građana, naglog podizanja demokratskog kapaciteta građana i njihove želje za participacijom i, konačno, do ispunjenja svih zahtjeva velike konfederacije (Schaeffer, 2017). Dakle, na osnovi do sada rečenog vidimo koliko je neophodno promatrati pojam resursa u širokom smislu koji ne obuhvaća samo ljudski socijalni i ekonomski kapital, već i okruženje u kome se djeluje, kao i sposobnost za prepoznavanje trenutka i efikasno prenošenje poruke ciljanim skupinama.

raznolikosti“ (Pavlov, 2021: 7). Zatim, pokazuje se brojnost projekata i inicijativa koje imaju u dvogodišnjem periodu (2018.-2020.), gdje najveći broj organizacija spada u kategoriju onih organizacija koje provode od jednog do tri projekta i inicijativa u tom razdoblju. Kada tome dodamo i podatak da samo 9% organizacija provodi projekte koji traju duže od 12 mjeseci, dobijemo sliku organizacija koje se fokusiraju na par užih sfera i projekata ne tako dugog trajanja. Kao rezultate svojih projekata i inicijativa, organizacije najčešće navode uspjehe po pitanju organiziranja i pružanja pravne i psihosocijalne pomoći korisnicima, edukacije o ljudskim pravima i demokratskoj participaciji, zatim animiranja, informiranja i uključivanja građana u političke procese. Tako *Centar lokalne demokratije* iz Subotice u ispitivanju navodi sljedeće: „prepoznati smo u lokalnoj zajednici kao promicatelji europskih integracija, formirali smo lokalni Forum građana – FOGRAS grupa aktivnih građana u domeni praćenja lokalnih javnih politika, objavljujemo studije i istraživanja, educiramo mlade, organiziramo informativne kampanje putem društvenih mreža“ (Pavlov, 2021: 16). Ipak, kada govorimo o preprekama s kojima se organizacije civilnog sektora suočavaju, u prethodnih nekoliko godina najveći broj njih kao najveću prepreku izdvaja nedostatak financijskih sredstava (čak njih 62%), zatim slijede nedostatak podrške i razumijevanja okoline u kojoj djeluju (44%), a kao treća najveća prepreka javlja se kapacitet za unutrašnju organizaciju – konkretno je riječ o manjku ljudskih kapaciteta i resursa uslijed česte fluktuacije članova, najviše uzrokovane nedovoljnim financijskim sredstvima. Ono što je zanimljivo je to da je samo 6% ispitanih organizacija označilo trenutnu pandemiju koronavirusa kao jednu od najvećih prepreka pri svom djelovanju. Kada je riječ o samoprocjeni kapaciteta ispitanih organizacija, one smatraju da najbolje kapacitete imaju u pogledu koordiniranja svojih inicijativa, suradnje s drugim akterima i u pogledu vanjske i unutrašnje komunikacije, dok, suprotno, najveći deficit imaju u pogledu prikupljanja sredstava, osiguravanja prostorija i tehničke podrške, kao i unaprjeđenja ljudskih resursa i vođenja projekata (Pavlov, 2021: 19), što ukazuje na ozbiljne upravljačke deficite organizacija i njihove ranjivosti na brze promjene u društvu u kontekstu pandemije koronavirusa kada su sredstva za dalji rad neizvjesna. Najveći pomak u odnosu na prethodni period svakako je ostvaren po pitanju broja organizacija koje su prošle neku vrstu obuke i edukacije potrebnih za djelovanje u civilnom sektoru. Oko 80% organizacija potvrdilo je da su prošle neki oblik edukacije i to najčešće vezano za pisanje prijedloga projekata, organizacijskog funkcioniranja i razvoja, javnog zagovaranja i lobiranja, kao i upravljanja projektima (Pavlov, 2021: 22). Ako se ovaj trend nastavi, možemo očekivati sve veću samostalnost u funkcioniranju, kao i profesionalizaciju samih organizacija civilnog društva.

Studija slučaja: *Ne davimo Beograd*

U ovoj studiji, koristeći se okvirima koje sam bio postavio u teorijskom dijelu, ispitat ću slučaj pokreta *Ne davimo Beograd* kao jedne participativne organizacije orijentirane prema mobilizaciji građana. Točnije, ocijenit ću kapacitete pokreta *Ne davimo Beograd* za djelovanje u neinkluzivnoj javnoj sferi. Pokret je nastao 2014. na valu mobilizacije protiv netransparentnih urbanističkih projekata, što je kulminiralo protestima protiv projekta „Beograd na vodi“ (Fagan i Ejodus, 2020). Pokret su uspostavili članovi organizacija civilnog sektora, konkretno *Ministarstva prostora* i *Ko gradi grad?*, čiji su članovi imali aktivističkog iskustva i koji spadaju u grupu mladih i visokoobrazovanih građana, što potvrđuje premisu teorije resursne mobilizacije o važnosti već postojećih organizacija, kao i kapitala (u ovome

slučaju iskustvu u aktivizmu) za nastanak novih pokreta. Stvaranje pokreta je posljedica dugotrajnog nezadovoljstva neoliberalnim procesom izgradnje države nakon demokratskih promjena u Srbiji (Džuverović i Milošević, 2020). Građani jednostavno nisu imali puno povjerenje u institucije nastale na ovaj način, a nisu bili niti očarani rezultatima neoliberalnih reformi demokratskih vlada. Upravo to predstavlja lošu vijest o kojoj govori teorija političkog procesa, a koja djeluje kao inicijalni okidač koja nataloženo nezadovoljstvo pretvara u instrument društvene mobilizacije, te nastanak društvenog pokreta. Aktivisti pokreta su prvobitno pokušali žalbama usmjerenim protiv urbanističkih planova skrenuti pažnju na problem netransparentnosti u odlučivanju, međutim, kako to nije imalo posebnog odjeka, odlučili su se za radikalnije i nekonvencionalne taktike. Cjelokupno se rano djelovanje pokreta ogledalo u stavu da politička participacija ne počinje i ne završava glasovanjem, već da ona podrazumijeva svakodnevnu mobilizaciju i aktivizam građana, posebno oko tema svakodnevnog života (Domachowska, 2019). Zato tu fazu prvobitnog djelovanja možemo označiti izvaninstitucionalnom – pokret je tada nastojao iskazati nepovjerenje u formalne institucije koje su smatrane netransparentnim i korumpiranim. Kao instrument uokvirivanja svoje poruke, pokret se koristio nekonvencionalnim instrumentima, poput performativnih akcija, koje predstavljaju potentan oblik izvaninstitucionalne borbe u javnoj sferi (Butler, 2016), te mogu imati značajan utjecaj na oblikovanje javnog diskursa, ali i skretanje pažnje javnosti na pokret i određene probleme. Takve su akcije uključivale peticije, blokade, demonstracije, ali i online aktivizam, podržan novim medijima koje je pokret u velikoj mjeri koristio te i dalje koristi (Domachowska, 2019). Neke od performativnih akcija uključivale su postavljanje velike žute patke ispred zgrade Predsjedništva, što je simboliziralo neispunjena obećanja i laži u jeku kampanje mobilizacije protiv više milijardi vrijednog projekta „Beograd na vodi“ u obliku javno–privatnog partnerstva Vlade Srbije i privatnog investitora *Eagle Hills* (Grubbauer i Čamprag, 2019). Također, pokret je organizirao i akciju bacanja lubenica ispred zgrade komunalne policije u znak nezadovoljstva načinom odnošenja pripadnika policije prema građanima. Takve akcije bile su upotpunjene porukama i sloganima poput „Čiji grad“, „Naš grad“ kojima je pokret naglašavao ulogu i snagu koju građani trebaju imati u upravljanju gradom, a koji su služili i kao motivacijski okvir. Sloganima poput „Beograd nije Mali“ igrom riječi ukazivalo se na glavne krivce za sadašnju situaciju, što predstavlja dijagnostički okvir (Domachowska, 2019). Kada govorimo o prognostičkom okviru, njega su predstavljali autorski tekstovi koje su članovi objavljivali na mrežnoj stranici programa, kao i publikacije i događaji predstavljanja programa na kojima se govorilo o potrebnim koracima prema rješavanju problema na razini grada, ali i šire. Međutim, nedostatak resursa pokreta, kao i ograničenost inkluzivnosti javne sfere, bili su zaslužni za izostajanje krupnih promjena.

Što se tiče javne sfere, ona je imala ambivalentan utjecaj na sposobnost pokreta za širu mobilizaciju: s jedne strane, spomenuli smo da se pokret uglavnom fokusirao na online aktivizam i nove medije, odnosno digitalnu javnu sferu, a s druge strane, pažnja medija nacionalne frekvencije je, bar do nedavno, uglavnom bila zatvorena za članove ovog pokreta, pa je odnos išao od ignoriranja i indiferentnosti do jasno izraženog animoziteta i negativnog izvještavanja, što je završilo i slučajevima na sudu (jedan primer za to je sudski proces koji je uključivao pokret *Ne davimo Beograd* i dnevni list *Informer*) (Domachowska, 2019). Tako je pokret dobar dio svoje komunikacije zasnivao na *online* sesijama i prijenosima događaja putem društvenih mreža, te je u digitalnoj sferi imao značajnu prisutnost. Ciljanu populaciju su u tom slučaju mahom činili mladi i visokoobrazovani ljudi.

Veliku ulogu u razvoju pokreta *Ne davimo Beograd* imala je i Zaklada „Heinrich Böll“ koja je financiranjem projekata organizacija poput *Ministarstva prostora*, a kasnije i organizacije *Pravo na grad* osposobljavala aktiviste pokreta za što samostalnije i efikasnije djelovanje. Pomoć nije bila samo novčana, već se ostvarivala i u vidu prenošenja znanja o uspješnom aktivizmu, pa je tako prošle godine izdana publikacija pod nazivom „Priručnik za odbranu prostora“ u suradnji s *Ministarstvom prostora* (Aksentijević, Stojić i Timotijević, 2021), a koja je bila namijenjena aktivistima i građanima. Cilj je bio ojačati kapacitete pokreta i ljudski kapital aktivista, ali i ostalih zainteresiranih građana. Zanimljivo je da spomenute organizacije, koje su dio pokreta *Ne davimo Beograd*, svojom projektnom aktivnošću čine taj pokret ne isključivo participativnim, već i profesionaliziranom organizacijom. Kao što ćemo u idućem odjeljku vidjeti, *Ne davimo Beograd* nije isključivo akter civilnog društva, nego je i politički akter.

Veliku ulogu u razvoju pokreta *Ne davimo Beograd* imala je i Zaklada „Heinrich Böll“ koja je financiranjem projekata organizacija poput *Ministarstva prostora*, a kasnije i organizacije *Pravo na grad* osposobljavala aktiviste pokreta za što samostalnije i efikasnije djelovanje

Pokret je svojim aktivnostima imao određenog uspjeha – 2016. godine zbog kontroverznog rušenja neformalnog naselja u Savamali organiziran je masovni protest koji je brojao oko 20 000 prisutnih (Domachowska, 2019). Nakon tih protesta pokret ulazi u drugu fazu (koja nikako ne isključuje prvu fazu) koja se odlikovala institucionalnim sudjelovanjem na izborima i stvaranjem političkih i izbornih koalicija s drugim pokretima. Sudjelovanjem na gradskim izborima 2018. godine, iako ne prelazi izborni prag, pokret *Ne davimo Beograd* postaje nesumnjivo i politički akter i dijeli sve glavne karakteristike prave političke stranke, iako zadržava formu političkog pokreta, uglavnom zbog negativne konotacije koju pojam političke stranke ima u očima građana. Pokret je započeo suradnju s drugim sličnim pokretima, poput *Lokalnog fronta iz Valjeva* ili *Udruženog pokreta slobodnih stanara iz Niša*, u okviru kišobranske organizacije *Građanski front*. Međutim, proces umrežavanja s drugim akterima nije bio u potpunosti uspješan – tijekom protesta zbog projekta „Beograd na vodi“ evidentan je bio jaz koji je postojao između pokreta *Ne davimo Beograd* i određenih profesionalnih organizacija civilnog društva (Fagan i Ejodus, 2020). Nepovjerenje je postojalo s obje strane: pokret je smatrao da su mnoge organizacije civilnog sektora u Beogradu previše okrenute prema provođenju projekata koji imaju mali utjecaj na istinsko mijenjanje stvari te da su previše depolitizirane zbog svog nastojanja da se donatorima prikažu kao vjerodostojni akteri procesa europskih integracija, a zamjerala im se i suradnja s državnim tijelima u okviru radnih skupina za sastavljanju prijedloga zakona. Nasuprot tome, mnoge organizacije jednostavno nisu željele riskirati svoju poziciju koju su stekle dugim radom u procesu integracija zamjerajući se vlastima. Neki članovi organizacija nisu se slagali s taktikama koje su korištene u protestima, te su smatrali da će sâm pokret biti kratkog vijeka i da je nelogično da se uključuju (Fagan i Ejodus, 2020). Ovo međusobno nepovjerenje u velikoj je mjeri oslabilo potencijal samih prosvjeda i ograničilo resurse kojim je pokret mogao raspolagati, najviše u obliku humanog kapitala izraženog u ekspertnom znanju profesionalnih organizacija.

Posljednjih godina pokret nastoji graditi odnose s lokalnim organizacijama i posebno je važna njegova podrška organizacijama poput *Ne damo reke Stare planine* i *Ne damo Jadar*, koje su izdanci dvaju masovnih ekoloških kampanja nastalih zbog izgradnje mini-hidroelektrana i projekta „Jadar“ kompanije *Rio Tinto*. Obje kampanje su se pokazale (bar do neke mjere) uspješnim jer su akteri znali, unatoč nedovoljnim resursima, dobro iskoristiti val ekološkog nezadovoljstva i lošu vijest (ekološku prijetnju) iskoristiti u svrhu populiziranja teme, a onda i uspješne masovne mobilizacije i organizacije velikih prosvjeda krajem 2021. godine koji su blokirali promet diljem Srbije. Takav pritisak je urodio plodom i doveo do zaustavljanja projekta „Jadar“, a prije toga i izgradnje novih mini-hidroelektrana. Time suradnja nije prestala, nego se nastavila formiranjem izborne koalicije „Moramo“, koju uz pokret *Ne davimo Beograd* i organizacije *Ekološki ustanak*, čini još i *Otvorena građanska platforma Akcija*, bivšeg gradonačelnika Šapca, Nebojše Zelenovića. Koalicija je sudjelovala na izborima za sve tri izborne razine održane 3. travnja 2022. godine. Treba istaknuti i četvrtog aktera ove koalicije – predsjedničku kandidatkinju koju je koalicija podržala, a koja dolazi iz neformalne grupe intelektualaca i aktivista pod nazivom *Slobodna skupština Srbije*.

Kao najveći rezultat dosad svakako ostaje obustavljanje projekta „Jadar“ izboreno u okviru široke koalicije aktera i masovne mobilizacije građana, no i taj uspjeh ostvaren je izvaninstitucionalnim putem, što dovodi do zaključka da su akteri prisiljeni svoje ciljeve ostvarivati izvaninstitucionalnim metodama umjesto institucionalnim demokratskim procedurama. Kao uzrok toga možemo navesti, uz nedostatak resursa za institucionalnu borbu, i to da javna sfera u Srbiji nije u potpunosti slobodna i otvorena za input svih aktera civilnog društva. Kao što su mnoge organizacije navele u ranije spomenutim istraživanjima, državne institucije nisu otvorene za različite utjecaje i suradnju, posebno ne na lokalnoj razini. Također, imamo javnu sferu koja nije u potpunosti otvorena i demokratska, već je ispunjena političkim klijentizmom, režimskim medijima, procesom personalizacije i dominacije izvršne vlasti javnom sferom, ali i povremenim nasiljem i zastrašivanjem kritički nastrojениh novinara i aktivista (Selaković, 2021). Tako su akteri civilnog društva uglavnom ograničeni na digitalnu javnu sferu koja je još otvorena, performativne akcije u okupiranom javnom prostoru, masovne prosvjede i kritički nastrojene medije bez nacionalne frekvencije.

Zaključak

Kao zaključak nameće se to da prodemokratski akteri (posebno oni koji su usmjereni prema mobilizaciji građana) civilnog društva u Srbiji moraju raditi na jačanju kapaciteta prvenstveno za izvaninstitucionalno djelovanje, kao i za maksimalno iskorištavanje raspoloživih resursa u ograničenoj i neinkluzivnoj javnoj sferi. Tako se kao najjači instrumenti tih organizacija javljaju mogućnosti koje sa sobom nosi digitalna sfera, odnosno novi mediji, kao i umrežavanje s drugim sličnim akterima. Također, svaka ozbiljnija organizacija civilnog društva (bilo da govorimo o participativnim pokretima ili o profesionalnim organizacijama) mora nastojati razvijati socijalni kapital svoje organizacije, ali i humani kapital svojih članova i aktivista putem raznih oblika obuke. Razvijajući svoje resurse, organizacije postaju sposobnije uspješnije djelovati u kontekstu neinkluzivne javne sfere koja postoji u hibridnim režimima kao što je to slučaj u Srbiji.

Literatura

- Aksentijević, M., Stojić, B. i Timotijević, J. (2021). *Priručnik za odbranu prostora*. Beograd: Ministarstvo prostora, Institut za urbane politike.
- Almeida, P. (2019). *Social Movements: The Structure of Collective Mobilization*. Oakland: University of California Press.
- Alvarez, S. (1999). Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO 'Boom'. *International Feminist Journal of Politics*, 1(2), 181–209.
- Baser, H. i Morgan, P. (2008). *Capacity, Change and Performance: Study Report*. Maastricht: European Centre for Development Policy Management (ECDPM).
- Bowman, J. (1996). *Public Deliberation*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Cooper, R. (2018). What is Civil Society, its role and value in 2018? *assets.publishing.service.gov.uk*. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c6c2e74e5274a72bc45240e/488_What_is_Civil_Society.pdf
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Domachowska, A. (2019). The yellow duck attacks: An analysis of the activities of the “Ne da(vi)mo Beograd” initiative in the Serbian public space. *Slavia Meridionalis*, 19. DOI: 10.11649/sm.1818
- Džuverović, N. i Milošević, A. (2020). “Belgrade to Belgradians, Not Foreign Capitalists”: International Statebuilding, Contentious Politics, and New Forms of Political Representation in Serbia. *East European Politics and Societies and Cultures*, 20(10), 109–209.
- Elster, J. (1998). *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fagan, A. (2005). Taking stock of civil-society development in post-communist Europe: evidence from the Czech Republic. *Democratization*, 12(4), 528–547.
- Fagan, A. i Carmin, J. (2010). Environmental Mobilisation and Organizations in Post-Socialist Europe and the Former Soviet Union. *Environmental Politics*, 19(5), 689–707.
- Fagan, A. i Ejodus, F. (2020). Lost at the waterfront? Explaining the absence of green organisations in the Don't let Belgrade D(r)own movement. *Environmental Politics*. DOI: 10.1080/09644016.2020.1720473
- Foa, R. S. i Eckiert, G. (2017). The Weakness of Post-Communist Civil Society Reassessed. *European Journal of Political Research*, 56(2), 419–439.
- Freedom House (2022). Nations in Transit 2022: From Democratic Decline to Authoritarian Aggression. *freedomhouse.org*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-04/NIT_2022_final_digital.pdf
- Ganz, M. (2009). *Why David Sometimes Wins: Leadership, Organization, and Strategy in the California Farm Worker Movement*. Oxford: Oxford University Press.
- Gould, D. B. (2009). *Moving Politics: Emotion and ACT UP's Fight against AIDS*. Chicago: University of Chicago Press.

Grødeland, Å. B. (2006). Public perceptions of non-governmental organisations in Serbia, Bosnia & Herzegovina, and Macedonia. *Communist and Post-communist Studies*, 39(2), 221–246.

Grubbauer, M., i Čamprag, N. (2019). Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: the Belgrade Waterfront project. *Urban Studies*, 56(4), 649–671.

IPSOS i Velat, D. (2019). *Civil Society Sector in Serbia in 2019*. Beograd: Representative Office of HELVETAS Swiss Intercooperation SRB.

Isin, E. F. (2009). Citizenship in flux: the figure of the activist citizen. *Subjectivity*, 29(1), 367–388.

Marković Khaze, N. (2018). The role of pro-reform civil society in Serbia's accession to the EU: oppositional discourses, watchdog role and EU advocacy. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, 10(3), 24–48.

Mazák, J. i Diviák, T. (2018). Transactional activism without transactions: network perspective on anti-corruption activism in the Czech Republic. *Social Movement Studies*, 17(2), 203–218.

McCarthy, D. J. i Zald, M. N. (2001). The Enduring Vitality of the Resource Mobilization Theory of Social Movements. U: J. Turner (ur.), *Handbook of Sociological Theory* (str. 533–565). New York: Kluwer.

Meyer, S. D. (2002). Opportunities and Identities: Bridge-Building in the Study of Social Movements. U: S. D. Meyer, N. Whittier, i B. Robnett (ur.), *Social Movements: Identity, Culture, and the State* (str. 3–21). New York: Oxford University Press.

Mugisha V. (2015). Toward purposeful individual capacity strengthening: alternative considerations for Western NGOs. *Development in Practice*, 25(2), 247–258.

Nino, C. (1996). *The Constitution of Deliberative Democracy*. New Haven: Yale University Press.

Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) (2005). The Challenge of Capacity Development: Working Toward Good Practice. *oecd.org*. <https://www.oecd.org/env/outreach/40695940.pdf>

Pavlov, T. (2021). *Izveštaj o kapacitetima i potrebama organizacija civilnog društva i neformalnih grupa*. Beograd: Grupa 484 i Vladimir Petronijević.

Petrova, T. i Tarrow, S. (2007). Transactional and participatory activism in the emerging European polity the puzzle of East-Central Europe. *Comparative Political Studies*, 40, 74–94.

Petrović, J. (2020). *Ekologija na periferiji Evrope: stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Phillips, A. (1999). Who Needs Civil Society? A Feminist Perspective. *Dissent*, 46(1), 56–61.

Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78.

Radovanović, G., i Stevkovski, D. (2020). *Analysis of the Needs and Capacities of Networks of Civil Society Organisations in Serbia*. Belgrade: Representative Office of HELVETAS Swiss Intercooperation SRB. https://act.org.rs/wp-content/uploads/2020/09/Publikacija_mreze_EN_FINAL-2.pdf

Schaeffer, C. (2017). Democratizing the Flows of Democracy: Patagonia Sin Represas in the Awakening of Chile's Civil Society. U: S. Donoso i M. von Bülow (ur.), *Social Movements in Chile: Organization, Trajectories, and Political Consequences*. New York: Palgrave Macmillan.

Selaković, B. (2021). *Legal environment and space of civil society organisations in supporting fundamental rights*. Beograd: Belgrade Center for Human Rights.

Silva, P. (2002). Democratisation and State-Civil Society Relations in Chile, 1983-2000: From Effervescence to Deactivation. *Iberoamericana, Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*, 32(2), 73-96.

Snow, D. i Benford, R. (1988). Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization. *International Social Movement Research*, 1(1), 197-217.

Snow, D. i Corrigan-Brown, C. (2005). Falling on Deaf Ears: Confronting the Prospect of Non-resonant Frames. U: D. Croteau, W. Hoynes i C. Ryan (ur.), *Rhyming Hope and History: Activism and Social Movement Scholarship* (str. 222-238). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Somers, M. (1993). Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy. *American Sociological Review*, 58(5), 587-620.

Van Dyck, C. K. (2017). Concept and definition of civil society sustainability. *csis.org*. <https://www.csis.org/analysis/concept-and-definition-civil-society-sustainability>

Vladislavljević, N. (2011). Demokratija, konsolidacija demokratije i primer Srbije. U: M. Podunavac (ur.), *Ustav i demokratija u procesu transformacije* (str. 195-208). Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije.